

ARVOSTELUT

Yhteiskunnan tahraamat – kivuliaita kokemuksia ja katseen välttänyttä hallintaa

Timo Harrikari

Arvosteltu teos: Laitala, Marjo & Puuronen, Vesa 2016. Yhteiskunnan tahra. Koulukotien kasvattien vaietut kokemukset. Tampere: Vastapaino. 286 s.

Viime vuonna julkaistiin Marjo Laitalan ja Vesa Puurosen tutkimus koulukotiin sijoitettujen lasten ja nuorten kokemuksista koulukodissa vuosina 1940–1985. Temaattisesti tutkimus kytkeytyy lastensuojelun laitosinstituutioiden toiminnan menneisyys selvityksiin, joita on laadittu viime vuosina länsimaissa laajasti. Kiinnostuksen kohteena näissä selvityksissä ovat olleet erityisesti suljettujen laitosten ja kirkon piirissä esille tulleet kaltoinkohtelutapaukset. Suomessakin on laadittu vastaavia selvityksiä, joista mainittakoon Pirjo Markkolan ja Marjo Kurosen johtaman tutkimusryhmän Sosiaali- ja terveysministeriölle tekemä selvitys, joka johti valtiovallan anteeksipyyntöön sijaishuollossa väkivaltaa tai seksuaalista hyväksikäyttöä vuosina 1937–1983 kokeneille henkilöille.

Monesta muusta aiheesta käsitelleestä julkaisusta poiketen Laitalan ja Puurosen työssä ei ole kysymys hallinnollisesta tai käytännöllisestä intressistä ponnistavasta selvityksestä vaan akateemisen perustutkimuksen kriteerit täyttävästä ja teoreettisesti jäsentyneestä analyysistä. Käsitteellisesti hallinnan analytiikkaan ja leimaamisteoriaan nojautuvassa analyysissä on vahva kriittinen tiedonintressi, joka käy ilmi erityisesti tutkimuksen johtopäätösluvussa: tutkimus haluaa olla kansainvälisten esikuviansa tavoin mukana käynnistämässä kompensatiokeskustelua niiltä osin kuin siihen empiirisen aineiston valossa on perusteita.

Empiirisenä tutkimusaineistona Laitalalla ja Puurosella ovat olleet sellaisten henkilöiden haastattelut, jotka ovat olleet sijoitettuna valtion koulukoteihin vuosina 1940–1985. Haastateltuja oli kaikkiaan 35, joista neljä oli naisia. Vanhin haastateltavista oli 80-vuotias ja nuorin 43-vuotias. Koulukodeissa oli vietetty aikaa muutamasta kuukaudesta yli 10 vuoteen. Alueellisesti tarkastellen tutkimusaineisto on itä- ja pohjoispainotteinen; Muhoksella sijaitseva Pohjola-koti esiintyy monin paikoin edustavana esimerkkinä. Käytetty haastattelurunko ja laajahko metodologinen reflektio esitellään asianmukaisesti tutkimuksen liitteinä. Tämä lienee ainoa tutkimuseettisesti kestävä vaihtoehto työssä, jonka lähtökohdat ovat voimallisesti latautuneet tutkimuskohteena olevan henkilöryhmän asianajotehtävään, aina kompensatiokeskustelun herättämistä myöten. Lisäksi tutkimuskohteen ja -aineiston historiallinen luonne esittävät vaateen tarkastella niitä oman aikansa mittapuilla ja välttää arvottamista nykyisyyden kriteerein. Anakronismin vaarat ovat käsin kosketeltavissa juuri tämän kaltaisissa tutkimusasetelmissa. Pelkistäen: jos esimerkiksi arvioidaan lapsiin kohdistuvaa kaltoinkohtelua, sen esiintyvyyttä, määrää ja laatua laitoksissa 1950-luvulla, moraaliarvoselman tulisi lähteä siitä, että toiminta täyttää kielletyn toiminnan tunnusmerkit 1950-luvun mittapuilla.

Kuvatun perusproblematiikan siivittämänä tekijät lähtevät laatimaan rekonstruktiotaan,

jakaen tutkimus-raporttinsa karkeasti viiteen osaan. Alussa Laitala ja Puuronen kontekstioivat koulukoti-instituution yhteiskunnallisiin ja kulttuurisiin puitteisiinsa. Lähtökohdaksi otetaan suojelukasvatuksen ja pahantapaisuuden käsitteet sekä niiden ilmaantuminen suomalaiseseen keskusteluun 1900-luvun alussa. Tämän jälkeen tutkijat esittelevät empiiristä aineistoaan kolmen yksilötason lastensuojeluprosessia jäsentävän teeman alla. Näitä ovat koulukotisijoitukseen johtaneet syyt ja prosessit, sijoitusaika ja sen aikaiset tapahtumat laitoksessa sekä lähtö koulukodista ja sen jälkeinen aika. Ratkaisu on selkeä ja se jakaa tutkimusraportin päälukuihinsa. Empiirinen aineisto esitellään tämän jaottelun alla temaattisesti ja sen esittely alkaa lukijaa valmistelematta sivulla 61.

Tutkimuksen empiiristä analyysia taustoittava aines palautuu 1900-luvun alkuun. Muutosta luonnehditaan tavallisimmin siirtymänä esimodernista kohti modernia yhteiskuntaa. Suojelukasvatusidean juuria ja saapumista Suomeen kuvataan melko yleisellä tasolla, mutta sen keskeiset suomalaiset keskustelijat esitellään tarkoin. Useista kuvauksista puuttuva modernin valtiollisen lastensuojelun velka kriminologialle ja rikosoikeudelle tulee myös rekonstruktioista esiin. Paikoittain esiintyy pientä reaalihistoriallista huojuntaa ja epätarkkuuksia, joiden siivoamisessa lastensuojelustanssia tunteva vertaislukija olisi ollut viime vaiheessa hyödyksi. Yleisesti kuvaus on kuitenkin asiantuntevaa ja käytetyt lähteet tunnetun luotettavia. Aiempien tutkimusten lähdeluetteloiden kautta on osattu suunnata kepeästi alkuperäislähteiden äärelle, pääosin niiden sanomaa toistaen, mutta pienin paikoin myös tuoden uusia nyansseja. Tällainen toistaiseksi dokumentoimaton tieto on esimerkiksi nuorisorikoslain nojalla laadittujen henkilötutkintojen lomakkeen kopioiminen suojelukasvatuskäytäntöihin 1940-luvun lopulla (s. 84–85). Tämä kertoo lastensuojelun ja rikosoikeuden erottamattomasta yhteydestä hallinnoitaessa suojelukysymystä. Edeltäneellä vuosikymmenellä erillisen nuorisorikoslain tarve nousi esiin nimenomaisesti lastensuojelulakia laadittaessa.

Tutkimuksen toisessa osassa tarkastellaan empiirisen aineiston kautta lasten reittejä kasvatuslaitokseen. Näissä luvuissa tulee näkyvästi esiin suomalaisen yhteiskunnan muutoksen kytkeytyminen lastensuojelun syihin. Koulukotiin sijoitetut lapset ovat olleet – ja erityisesti empiirisen aineiston ensimmäisinä vuosikymmeninä – alttiita sellaisille traditionaalisen yhteiskunnan ongelmille kuin absoluuttinen köyhyys, orpous, vanhempien palkkatyöstä johtuvat laiminlyönnit tai päihiteidenkäytöstä seuraava väkivalta. Puuronen ja Laitalan kuvaus antaa ymmärtää, että koulukotiin joutumisen syyt olivat varsin pieniä. Pojilla tavallisia olivat pikkurikokset ja niitä laajemmin kehystänyt pahantapaisena pidetty käytös. Kokemus koulukotiin lähdöstä oli usein yllättävä ja se on tuntunut mielivaltaiselta. Lapsilla oli harvoin selkeää käsitystä siitä, miksi heidät sijoitettiin. Lasten oman toiminnan osuus sijoituksen syynä jää lukijalta hieman katveeseen, mutta on selvää, etteivät huostaanotot ole olleet suojattuja sosiaaliselta valikoituneisuudelta, paikallisen toleranssiasteen vaihteluilta tai jopa henkilösuhteiden vaikutukselta. On pidettävä mielessä, että Suomessa vallitsi yleisesti ja varsin pitkään 1970-luvulle kova kontrollikulttuuri, mikä näkyi esimerkiksi rikosoikeudellisten seuraamusten ankaruudessa ja vankeusrangaistusten laajassa käytössä. Matala toleranssi ei siten kohdistunut vain koulukoteihin vaan kyse oli niitä laajemmasta ilmiöstä.

Huostaanottoesityiden ja sijoituspolkujen rekonstruktio on uskottava ja kuvaa hyvin sitä problematiikkaa, joka vuoden 1936 lastensuojelulain voimassaolon aikana vallitsi. Tältä osin tutkimus rakentaa aikalaiskuvausta paitsi koulukodeista myös laajemmin suomalaisesta yhteiskunnasta ja sen muutoksista. Tunnettua on, että mitä pidemmälle 1900-lukua tultiin, sitä enemmän traditionaaliset syytekijät häipyivät ja korvautuivat moderneilla palkkatyön yhteiskunnan syytekijöillä. Keskustelu ”piilevistä ongelmista hyvissä perheissä” alkoi

oikeastaan vasta vuoden 1983 lastensuojelulain valmistelussa. Tutkijoiden esille nostamat harmaalla vyöhykkeellä tehdyt huostaanottopäätökset ovat tunnetusti lastensuojelukritiikin kestoaihe. Ne koostuvat useista aineksista, eivätkä noudata samankaltaista rationaliteettia kuin rikosoikeudellinen näyttö. Esille nostetut juridiset ongelmat ja lasten kuulemisen lainminlyönnit herättävät lukijassa kysymyksen: olisiko oikeussääntelyllä sittenkin ollut toisenlainen asema suojelutyössä menneinä vuosikymmeninä nykyiseen verrattuna? Vielä 1990-luvullakaan kun ei ollut selvää, sovellettaisiinko laitoksissa erityistä laitostavallan doktriinia vai nauttisivatko sijoitetut samoja perusoikeuksia kuin muutkin kansalaiset. Vasta 1990-luvun perusoikeusuudistus ja sen mukaisen ihmisoikeusdoktriinin nousu johtivat laitoksissa sovellettavien rajoittamiskäytäntöjen kirjaamiseen lakiin vuonna 2004.

Tutkimuksen kolmannelle osalle, joka käsittelee elämää koulukotiaikana, tutkijat ovat antaneet nimityksen ”kova koulukoti”. Esitettyjen empiiristen näytteiden valossa nimitys on tulkinnallisesti ymmärrettävä ja vaikuttaa lukijasta oikeudenmukaiselta. Aineistonäytteitä esitetään runsaasti ja ne vakuuttavat lukijaa argumentaation oikeutuksesta. Luvussa esitellään haastateltujen kokemuksia laitokseen saapumisesta, työnteosta ja koulunkäynnistä, arjesta ja harrastuksista, keskinäisistä suhteista, kurista ja rangaistuksista. Laitosten työpäivänotteisuus ja periaate, että laitos elättää itseään, ei sinänsä ole yllättävää; liittyväthän kuvaukset aikaan, jolloin Suomi oli vielä huomattavan maa- ja metsätalousvaltainen maa, jossa pientilalliset tuottivat oman toimeentulonsa. Sen sijaan oleellisempaa on arkipäivän laitoskäytäntöjen uusintaminen tavalla, jota tutkijoiden mukaan hallinnollisen tason uudet kasvatukselliset diskurssit eivät juuri lävistäneet. Koulukotien ytimessä vallitsivat pitkään kuripedagogiikka ja ankarat ruumiilliseen kuritukseen nojautuneet käytännöt. Haastatelluaineistot kertovat väkivaltaista sadismia lähenevästä, joskin hyvin paikoittaisesta kurituksen ylenpalttisuudesta (s. 160–172). Omanlainen laitoskulttuureihin institutionalisoitu lainminlyönneksen ja vastuun välttämisen areena on ollut ”pennalismi”, jossa henkilökunta jättää sijoitetut ratkomaan välejä keskenään. Ilmiöstä kirjoitti Kaarlo Helasvuo jo vuonna 1954 ja se on ollut yleisesti tiedossa, mutta vahvimman oikeus on sitkeästi elänyt laitoksissa vuosikymmeniä. Seksuaalisesta väkivallasta nimenomaisesti koulukodeissa tutkimus ei esitä kuulopuheita vakuuttavampaa näyttöä, vaikka lähentelyjä ja sijoitettujen keskinäisiä integriteetin loukkauksia epäilemättä esiintyi (s. 96–100; 182–184). Koulukotien henkilökunnasta lukijalle muodostuva kuva ei ole erityisen mairitteleva, mutta heidän kokemuksilleen ei tässä tutkimuksessa anneta ääntä (s. 173–179).

Tutkielman neljäs osio keskittyy siirtymään pois koulukodista ja sen jälkeiseen elämään. Koulukodista lähtö oli ollut monelle haastatetulle samalla tavoin nopea ja odottamaton kuin sinne joutuminenkin. Kertomukset koulukodin jälkeisestä ajasta ovat häpeän sävyttämiä tavalla, jossa pääsy kiinni normikansalaisen elämäntapaan on ollut vaikeaa eikä varhaisesta koulukotisijoituksesta välttämättä ole kerrottu edes lähimmille rakkaille myöhemmin elämässä. Monille koulukotiin joutuminen ja siellä oleminen oli elämän avaintapahtuma, joka on määrittänyt myöhempää elämää sekä hyvässä että pahassa, tutkijat toteavat.

Tutkimuksen johtopäätösluku, jonka Puuronen ja Laitala ovat nimenneet otsikolla ”Yhteiskunnan lähtemätön tahr”, menee suoraan esitetyn näytön implikaatioihin. Varsinainen näytön arviointi ja sen perustelut on puolestaan siirretty tutkimuksen liitteisiin. Keskeiseksi nostetaan kysymys siitä, miten sijoitettuihin kohdistuvan väkivallan tapauksia on voinut ilmetä vielä 1980-luvullakin. Vastaukseksi Puuronen ja Laitala tarjoavat henkilökunnan hiljaista hyväksyntää ja vaitiota, mikä osaltaan pitää paikkansa, mutta ilmiö on nähdäkseni paljon monisyisempi. Jo vuoden 1911 valtiopäivillä esitettiin puheenvuoroja siitä, kuinka kasvatuslaitosten raaka kuritus turmelee sijoitettujen mielenmaisemaa. Ilmiö on

siten tiedetty vuosisadan ajan, mutta vasta viime vuosina aika on tullut kypsäksi uskaltautua katsomaan men-neisyyteen. Miksihän niin?

Ansiokkaasta tutkimuksesta on syytä nostaa esiin muutama kriittinen muistutus, jotka kaikki nivoutuvat substantiaalisesti tiiviisti yhteen. Ensinnäkin tutkimusraportin sisäinen systematiikka jättää lukuelämykseen toivomisen varaa. Temaattisesta rakenteesta seuraa, että tutkimuskohteen ajallinen kerrostuneisuus on taipuvainen häipymään ja syy-seuraus-suhteita on vaikea erottaa toisistaan. Tematiikkojen sisälle on pakattu paljon asiaa ja tekstissä tehdään nopeita ajallisia siirtymiä useiden vuosikymmenten yli, jolloin esimerkiksi kasvatustieteiden kontekstualisointi ja niiden vaikutus käytäntöihin hahmottuu heikosti. Tätä seikkaa ei nähdäkseen paikkaa tutkijoiden väite siitä, etteivät kasvatustieteet todellisuudessa ulotu laitostyöhön (s. 230). Raportin kirjoittaminen selkeämmin kronologiseen rakenteeseen tai haastateltujen sukupolvittainen jäsenitys, jota raportin alkupuolella julklautustusti hahmotellaan, olisivat ehkä voineet selkiyttää näitä aineksia.

Ajallisen kerrostuneisuuden hämärtymisestä seuraa, että jotkin tutkimuksen ainekset saavat lievästi anakronistisia sävyjä. Tutkimus paikannetaan voimallisesti 1900-luvun alun suojelukasvatus-käsitteeseen ja sitä jalostaneiden lastensuojelutoimijoiden teksteihin. Käsitteen referenssin muutosta olisi lukijana toivonut problematisoitavan enemmän, koska homonymiasta huolimatta vuoden 1905 suojelukasvatustieteiden ”suojelukasvatus” oli idealtaan jotain muuta kuin vuoden 1972 suojelukasvatustieteiden vastaava. On vaikeaa arvioida, kuinka paljon vaikkapa Sulo Salmensaaren 1910-luvun aatteellinen perintö todella vaikutti enää 1970- tai 1980-luvuilla. Samoin vuosisadan alun kirjoittajien suojelukasvatustieteeseen sisältynyt puhe ”pahantapaisuudesta” on raportissa melko hallitseva, ottaen huomioon, että ”sopeutumattoman” ja ”häiriintyneen” asemoinnit ja niitä kehystävä diskurssi alkoi syrjäyttää edellistä jo 1950-luvulla. ”Häiriintyneisyys” tarjoaa myös esimerkin siitä, kuinka kasvatustieteillä väitetystä huolimatta on vaikutusta laitostyön arkipäivän organisointiin. Lanseeraamisen myötä laitosten kasvatus-käytännöissä (ja myös vankiloissa, joihin usein paikoin raportissa tehdään rinnastuksia) alettiin organisoida 1960-luvun lopulta lähtien transferenssia edistäviä omahoitaja tai -ohjaajasuhteita, joissa lapsen olisi mahdollista käydä läpi kipeitä varhaiskokemuksiaan ja eheytyä.

Kolmanneksi huomioni kiinnittyi lukijana empiiristen lukujen ja johtopäätösluvussa esitettyjen väitteiden väliseen suhteeseen. Johtopäätökset noudattavat myötäkarvaisesti – sanoisin jopa hämmentävän hyvin – beckeriläisen ja goffmanilaisen leimaamisteorian perusteesejä, joka tekee johtopäätösluvun ilmaisusta leimallisen voimakasta. Teoreettinen lähtökohta ja voimakas ilmaisu tuottavat päätelmän vähäisin perustein sijoitetuista, laitoksissa riistetyistä ja kaltoin kohdelluista sekä sieltä nopeasti pois potkaistuvista haavoittuvista lapsista. Nostot myönteisistä laitostieteiden kokemuksista jäävät selvästi marginaaliin. Lukijana olisi kaivannut tältä osin enemmän tulkinnallista liikkumavaraa, koska Puurosen ja Laitalan tutkimusaineisto on itsessään paljon puhuva ja sen esittely vakuuttavaa. Yksittäisenä seikkana loppuluvussa esitetyistä johtopäätöksistä voi kuitenkin nostaa esiin väitteen lastensuojelusta ”alarotuun kohdistuvana valtionrasismina” (s. 231–233). Vaikka lastensuojelun asiakaskunnassa esiintyy epäilemättä sosiaalista valikoituneisuutta, 1930-luvun rotuhygieniadoktriinin retoriikasta johdetun idean laajentaminen mutkattomasti valtiojohtoisen lastensuojelun pitkän linjan yleisperiaatteeksi on kestävämpiä pitkäälle viety. Mikäli väite olisi esitetty edes kysymysmuotoisena, sitä olisi lukijana jopa voinut jäädä vakavasti pohtimaan.

Marjo Laitalan ja Vesa Puurosen ”Yhteiskunnan tahra” on ansiokas tutkimus, joka on lukukokemuksena vaativa ja intensiivinen niin, että kuvaus tiivistyy loppusivuja kohden tultaessa. Tehtävänasettelussa on haastavuutensa ja analyysissa kipukohtansa, mutta Laitala ja Puuronen selviytyvät poikkeuksellisen vaa-tivasta tehtävästä hyvin. Suojelukasvatustieteiden

historialliseen tutkimukseen analyysi tuo Suomessa uutta tietoa ja samalla työ on enemmän kuin tervetullut avaus kadoksissa olleeseen leimaamisteoreettiseen poikkeavuuden sosiologiaan. Haastatteluaineisto on upea ja tekijät ovat asettaneet sen hienosti lukijan näkyville. Yhdistyneenä julkilausuttuun kriittiseen tiedonintressiin ja tavoitteeseen antaa ääni vaietuille kokemuksille Marjo Laitalan ja Vesa Puurosen omaehtoinen työ ansaitsee epäilemättä Vuoden tiedekirja -palkintonsa.

YTT Timo Harrikari on sosiaalityön professori Tampereen yliopistossa.